

ШЕВЧЕНКІВСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО

Тетяна ЛОПУШАН

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У ФАКТАХ, ЛЕГЕНДАХ ТА СЕРЦЯХ УМАНЦІВ

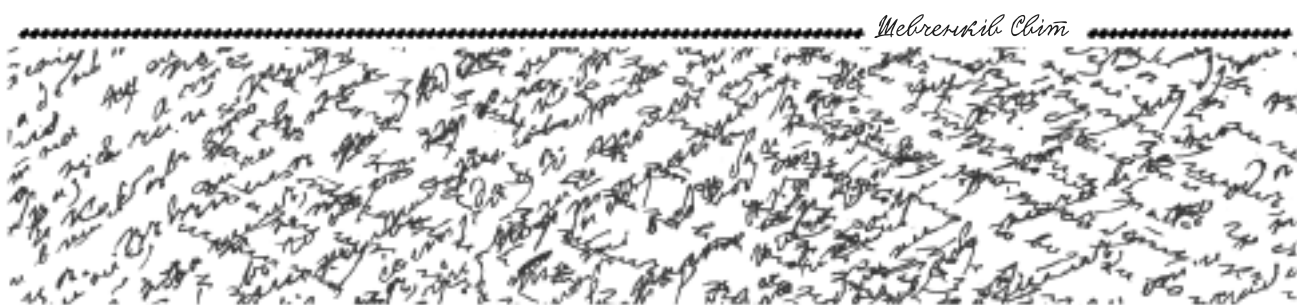
У статті розкривається історія вшанування особистості Тараса Шевченка уманською громадою, яка має досить тривалу традицію. Автор зазначає, що досі не виявлено прямих документальних доказів перебування поета в Умані, а припущення про його подорожі до міста базуються на окремих згадках в текстах письменника. Уманці відчують свою особливу причетність до особистості Кобзаря насамперед завдяки його поемі «Гайдамаки», у якій поет зображає події, історичним місцем локації яких стала Умань.

Перші згадки про спроби увічнення пам'яті поета відносяться ще до останнього десятиліття XIX століття пов'язані з діяльністю літературно-художнього гуртка, організованого відомим міським громадським діячем, лікарем Ю.Крамаренком та українським бібліографом, етнографом і літературознавцем Михайлом Комаровим. Пізніше заходи щодо вшанування пам'яті Шевченка стали об'єктом розгляду міської думи.

Особливо яскравою сторінкою уманської «шевченкіани» став приїзд до міста театральної трупи Леся Курбаса та сценічне втілення «Гайдамаків» в історичній локації Василянського монастиря.

Ключові слова: Умань, Тарас Шевченко, «Гайдамаки», «Софіївка», Лесь Курбас.

Уманські легенди, пов'язані з постаттю Тараса Шевченка, неодмінно обертаються навколо двох тем: відвідував чи не відвідував поет «Софіївку» та достовірності зобра-

жених у «Гайдамаках» сцен кривавого «гуляння» гайдамаків у захопленій Умані. Однак безсумнівною є любов уманців до поета і прагнення зробити свій внесок у увічнення пам'яті національного пророка.

Прямих документальних свідчень перебування Т.Шевченка в Умані на жаль, не знайдено. Відомості про це ґрунтуються насамперед на згадках у його творах про Умань, чарівну «Софіївку» та змалювання історичних подій часів повстання українського козацтва та селянства 1768 року під проводом Гонти і Залізняка, оспіваного поетом у своїх епічних «Гайдамаках».

Звісно, судити про мандрівку малого Тараса разом із чумаками до Умані можемо хіба що гіпотетично, покладаючись на народні перекази, якими ще за життя почала міфологізуватися особа письменника. Покликаючись на працівників міського краєзнавчого музею, прийmemo за доведений той факт, що поет побував в Умані вже в дорослому віці в 1845 році. Де саме зупинявся поет, достовірно невідомо, але відвідини «Софіївки» підтверджуються власним зізнанням Шевченка в повісті «Княгиня» (1853): «Бачив я на своєму віку таки хороші сади, як приміром Уманський і Петербурзький...» [8; т.3; с.175].

Очевидно, не могли не зацікавити Шевченка під час перебування в Умані такі історичні пам'ятки, як старовинна будівля монастиря отців-василіян, споруда міської ратуші та побудований Потоцькими костюл, котрі були безпосередніми німими свідками жорстокого протистояння повстанців і оборонців міста, яке описав Шевченко у своїх «Гайдамаках». Як свідчать старі світлини, на той час іще зберігався перед Василіянським монастирем старий колодязь, до якого, за переказами, повстанці вкидали тіла вбитих, шуміли, нині винищені, дуби Грекового лісу, під якими, як змалював Шевченко в поемі «Гайдамаки», найімовірніше мав би поховати своїх синів Гонти тощо. Після своєї подорожі Шевченко пише поему «Холодний Яр» (1845), у якій знову фігурує Умань. Ще одну згадку про Умань подибуємо в повісті «Прогулянка з приємністю і не без моралі» (1858): «Мені здавалося, що я бачу на безкрайньому образі і Звенигородку, і Тальне, і саму Умань...» [8; т.4; с.309]. Однак зауважимо, що кожного разу саме місто постає як віддалений географічний орієнтир, його образ не наповнений особистісним переживанням і подробицями.

Поема Тараса Шевченка «Гайдамаки», звісно, найбільш близька серцю уманців, вихованих на переказах про ці події. Звитяга українських повстанців, апокаліптичні картини облоги міста і широко відомої «уманської різні», попри досить далеку історичну ретроспективу, і донині залишаються об'єктом досить гарячих дискусій. Звісно, масштаби кривавих подій дуже перебільшені в численних міфах і легендах про повстання, але немалий внесок зробив і Шевченко, який задля художнього ефекту ввів у твір сцени лютого «гуляння» гайдамаків у захопленій Умані, а особливо – трагічного вбивства Гонтою своїх дітей-католиків, що є авторським художнім вимислом, але міцно вкоренилося у свідомості пересічних громадян як довершений факт.

Історія вшанування Тараса Шевченка уманською громадою має досить давню традицію й насамперед пов'язана з діяльністю літературно-художнього гуртка, організованого відомим міським громадським діячем, лікарем Ю.Крамаренком, двоюрідним братом відомого літературознавця Сергія Єфремова, та українським бібліографом, етнографом і літературознавцем Михайлом Комаровим,

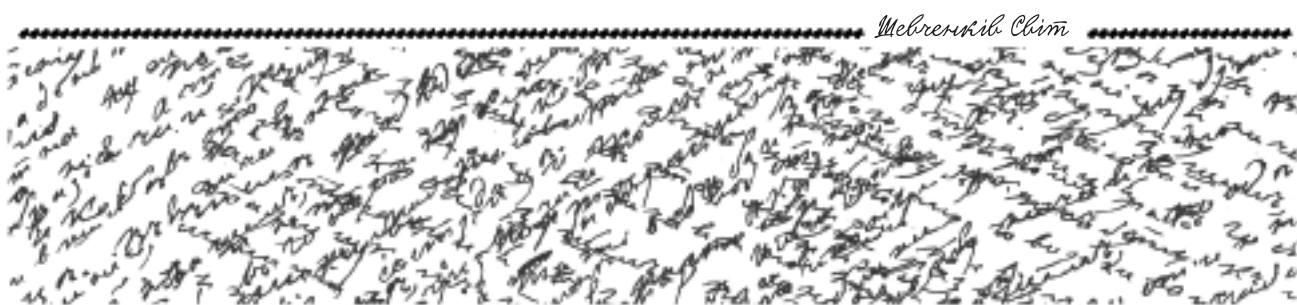

котрий із 1883 по 1887 рік мешкав в Умані та став укладачем збірника поезій різних авторів «Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» (1912). Члени гуртка працювали над укладанням українського словника, вивчали та популяризували здобутки української культури, тож не могли не ставитися з особливою прихильністю до постаті Кобзаря. Перше зібрання до роковин поета відбулося на квартирі Юрія Крамаренка в 1884 році. Усі учасники дійства були одягнені в українські строї, читали вірші і співали пісні на слова Шевченка. Поліція, поінформована про захід, вдерлася до будинку, але від арешту присутніх врятувала участь у ньому помічника міського прокурора та кількох суддів. Із того часу практично щороку влаштовувалися різні заходи, присвячені роковинам поета, найбільш велелюдними з яких були 1909 року в міському комерційному училищі та 1914 року в «Софіївці». В архівах Уманського краєзнавчого музею збереглися доноси поліцейських агентів щодо цих подій.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує невеликий допис у газеті «Рада» [1], у якому йдеться про розгляд відозви 8 гласних щодо вшанування сторіччя Тараса Шевченка на засіданні Уманської міської думи 28 січня 1914 року. Уманські гласні виявили дивовижну однотайність, прийнявши заяву без дебатів. Далі гласний З. І. Краковецький виклав перелік заходів, розроблених ініціативною групою. Зокрема, планувалося відправити панахиду за Шевченком, провести в міському театрі вечір пам'яті поета, запросивши до участі в ньому українську трупу Садовського, назвати вулицю Стару, одну з центральних у місті, іменем Шевченка, встановити в міському сквері погруддя Кобзаря, запровадити для слухачів місцевих дворічних педагогічних курсів іменні стипендії. Усі пропозиції були схвалені одногласно, а також було обрано комісію у складі С.Л.Логвинського, З.І.Краковецького та І.І.Осткевич-Рудницького для подальшого обмірковування та координації виконання ухвалених рішень. Уманський історик, краєзнавець та бібліограф М.Комарницький у своєму нарисі «Коли з'явилася в Умані вулиця Шевченка» [4], зауважує, що більшість із цих рішень не були виконані. Однак питання щодо перейменування вулиці «Стародворянської» (пізніше просто «Старої») мало досить давню історію і вперше було підняте ще в 1902 році. Порушувалося воно ще в 1911 і в уже згадуваному 1914 роках, аж поки в 1916 році нарешті не з'явилися на ній таблички з написом «Вулиця Тараса Шевченка».

На хвилі національного піднесення за часів УНР у березні 1918 року Уманським кооперативним союзом було видруковано 30-тисячним накладом листівки з портретом Шевченка і текстом «Заповіту», що призначалися для поширення серед учнів міських шкіл. Пізніше, в березні 1920 року, Уманським повітовим відділом народної освіти було видано невелику брошуру «Т. Г. Шевченко. Збірка творів з нагоди 106 річниці його уродин» із передмовою С. С. Пастушенка. Це видання високо оцінив шевченкознавець Є. Кирилюк, назвавши «одним з перших радянських видань спадщини поета» [2; с.34]. Того ж таки 1920 року в місті видрукували невелику книжечку зі статтями вчителів уманських шкіл Василя Григоровича Затовського та Дмитра Петровича Рудика під назвою «Тарас Шевченко».

Особливою подією в житті Умані став приїзд 1921 року театральної трупи «Кийдрамте», очолюваної геніальним Лесем Курбасом. Рятуючись від лютого київського голоду в більш-менш ситій провінції, актори потішили місцеву публіку надзвичайно цікавим репертуаром.

Звичайно, особливо захоплено уманці зустріли постановку «Гайдамаків» за однойменною поемою Шевченка, про що детально оповідає у своїх спогадах актор, педагог і громадський діяч П. Коваленко, який був безпосереднім учасником подій. Самі стіни колишнього василіанського монастиря, який свого часу був одним із головних осередків змальованих у поемі подій, надихали акторів. Прем'єра вистави відбулася 21 грудня 1920 року. З надзвичайним ентузіазмом уманці сприймали сцени повстання, поховання Гонтою своїх дітей, розправи над Лейбою, слова Благочинного, які промовляли до їхнього містечкового патріотизму.

Авангардний задум режисера доповнювався чудовою грою акторів. П. Коваленко згадує [3], що особливу прихильність публіки здобув актор трупи В. Калин, земляк Курбаса. Він мав прекрасне обличчя, виразну міміку і чарівливий баритон, яким умів передавати найтонші відтінки почуттів. Калин в інсценізації виконував ролі Гонти і Лейби, які, крім нього, ще втілювали сам Л. Курбас, а пізніше актори П.Гайворонський та Л.Липківський. Уманські гастролі стали для В.Калина фатальними, оскільки він помер від сухот і був похований на Верхняцькому кладовищі неподалік від станції Христинівка, що за 25 кілометрів від Умані.

У ролі Оксани виступала дружина Л. Курбаса Валентина Чистякова, яка надавала ліричній сцені зустрічі закоханих справді шекспірівського звучання. За спогадами Коваленка, особливо ефектний вигляда мала на сцені актриса Любов Гаккебуш у ролі символічного образу Пані Польщі. Без жодного слова, використовуючи лише пантоміму, вона справляла величезне враження на публіку, викликаючи гнів супроти жорстокої володарки.

Брали участь у виставі також актори В. Василько, Д. Антонович, Л. Предславич (конфедерати), Ф. Лопатинський (Ярема), Г. Ігнатович, Я. Бортник, Р. Єфіменко, Р. Нещадименко, М. Дуда-Грай, Г. Бабіївна, А. Смерека, М. Марич та інші.

Дуже вразили публіку різноманітні світлові ефекти і чудова музика, що підкреслювали динаміку і драматичну напругу дійства. Декорації до вистави, як описує П. Коваленко, були дуже прості, а тому справляли приголомшливе враження саме своєю новизною: «Зникла давня передня завіса, зникли традиційні, мальовані на полотні, падуги й куліси та незмінна задня завіса з намальованим лісом. Замість усього цього була використана біла задня завіса, яка забарвлювалася в міру потреби відповідним кольоровим світлом; замість падуг і куліс – нефарбоване полотно-мішковина. У глибині на другому плані сцени від куліси до куліси стояв невеликий місток зі сходами посередині. На сцені просторо, багато повітря, ніщо не відволікало уваги глядачів, вона концентрувалася саме на тому, що відбувалося на сцені» [3; с.182].

До речі, театральний реквізит до спектаклю частково виготовлявся в уманській кооперативній декоративній майстерні, де фарбували сотні метрів мішковини, простого полотна для декорацій, костюмів, які доповнювалися одягом із фамільного гардеробу Браніцьких, вивезеного з Білої Церкви.

Саме дійство, завдяки гармонійному поєднанню музики, співу, ритмізованої мови та візуальних ефектів, справляло на публіку надзвичайне враження. Яків Струхманчук, відомий український художник, земляк Леся Курбаса, доля якого також занесла до Умані, високо цінуючи внесок митця в театральне мистецтво, відзначав, що режисер «створив містерію з прологом і хором як у старовинній грецькій трагедії з масовими динамічними сценами – все в нього підпоряд-

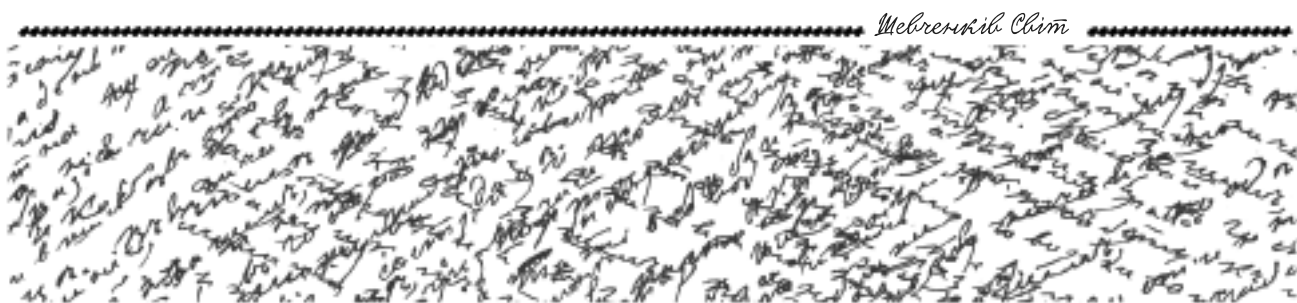
ковано музичному ритму. Органічно поєднано пластику гри акторів, хорові та музичні партії, декламацію, індивідуальні та масові сцени»... (З рецензії на виставу «Гайдамаки», газета «Вісті», 1921 р.). Пензлю художника належать також написані в Умані портрети акторів «Кийдрамте»: Валентини Чистякової (поема «Гайдамаки»), матері Курбаса – Ванди Яновичевої («Гайдамаки»), Любові Гаккебуш («Макбет» Шекспіра, «Гріх» Винниченка), Володимира Калина («Макбет») та ін. Усього 28 малюнків, які зберігаються у фондї ескізів Музею театрального, музичного та кіномистецтва УРСР у Києві.

З нагоди Шевченківських свят Л. Курбас знову звертається до творчості Кобзаря і здійснює на уманській сцені 10-11 березня 1921 року постановку за його ліричними поезіями. Традиція поминати Тараса Шевченка не переривалася в Умані навіть під час Другої світової війни. Зокрема, в газеті «Уманський голос» за 8 березня 1942 року вміщено оголошення про відправу в Свято-Успенському соборі Української автокефальної православної церкви 10 березня великої панахиди за поетом. Цікава також історія пам'ятників Тарасу Шевченку в Умані. Очевидно, вже згадувана нами постанова про спорудження погруддя в міському саду так і не була реалізована. А перше погруддя було встановлене на території «Софіївки» в бельведері над нижнім ставом десь у 50-60-х роках ХХ ст. Щоправда, з'ясувати точний рік його відкриття нам не пощастило, як і його подальшу долю, однак проіснував пам'ятник зовсім недовго.

Багато зусиль для того, щоб в Умані був гідний монумент Кобзарю доклала відома українська громадська діячка, журналістка, історик Надія Суровцова. Не в останню чергу її стараннями врешті 1981 року було споруджено на пагорбі над Осташівським ставом більший і кращий пам'ятник поету, авторами якого стали народний художник України, скульптор О. Скобліков та лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка архітектор А. Ігнатенко. Пізніше навколо нього розбили сквер, названий іменем поета. Це місце стало особливо знаковим для уманців у 90-х роках ХХ століття, оскільки саме біля пам'ятника Шевченку відбувалася більшість акцій Народного руху, спрямованих на здобуття державної незалежності.

Тут принагідно слід згадати і мало не півстолітню епопею зі встановленням пам'ятника Гонті й Залізняка, рішення встановити який було ухвалене міською владою ще в 1968 році до 200-х роковин повстання. Довгий час на відведеному місці, поблизу старовинного в'їзду до Уманської фортеці, стояв пам'ятний камінь, – і лише у 2015 році силами громадськості було завершено цю справу. Авторами монументу стали народний художник України І. Гончар і скульптор І. Зарічний. На одній із чотирьох стел, умонтованих у куполоподібний постамент пам'ятника, вміщено слова Тараса Шевченка з поезії «До Основ'яненка»: «Смійся, лютий враже! / Та не дуже, бо все гине – / Слава не поляже; / Не поляже, а розкаже, / Що діялось в світі, / Чия правда, чия кривда / І чий ми діти. / Наша дума, наша пісня / Не вмре, не загине... / От де, люде, наша слава, / Слава України!» [8; т.1; с.63]

Звісно, наше дослідження не претендує на вичерпність. Величезний архівний матеріал, періодичні видання різних літ іще вимагають пильної уваги, оскільки робота над ними допоможе відкрити чимало нині невідомих сторінок, що стосуються аналізованого нами питання. Однак безсумнівим є той факт, що інтерес до постаті Тараса Шевченка, прагнення долучитися до вичення й вшанування творчої постаті поета має давню традицію в історії уманської громади.

Список використаної літератури

1. Газета «Рада», 1914 рік // URL: <https://www.facebook.com/groups/124844408202907/permalink/314408389246507/>
2. Кирилюк Є. Шевченко і наш час [Текст]: літературно-критичний нарис / Є. П. Кирилюк. К.: Радянський письменник, 1968. 210с.
3. Коваленко П. Шляхи на сцену / П.Коваленко. К.: «Мистецтво», 1964. 291 с.
4. Комарницький М.Ф. Коли з'явилася в Умані вулиця Шевченка. Уманська зоря, 16 серпня 1963.
5. Комарницький М.Ф. Сторінками шевченкіани Черкащини Черкаська правда. 1979. 27 травня.
6. Михайлова Н. Літературна біографія Уманщини / Н. Михайлова. Черкаси: «Інтролігатор», 2017. 224с.
7. Умань та уманчани очима П.Ф.Курінного / за ред. Ю.В.Торгала, Л.Д.Гарбузової. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. 344с.
8. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у 6-ти томах. Київ: В-во АН УРСР. 1963-1964г. 3163 с.

Summary. Lopushan T. Taras Shevchenko: Facts, legends and in hearts of Umancitizens.

This article reveals the history of deep respect of Taras Shevchenko's personality expressed by Uman community which lasts for quite a while as a tradition. The author claims that there have been found no direct evidence of poet's presence in Uman and some guesses of his trips to the city are based on his own certain mentioning's in the texts of the writer. The citizens of Uman feel their strong connection to the personality of Kobzar first of all due to his poem «Haydamaky» in which the poet portrays some events the historical location of which is Ymanarea.

The first references of poet's memory made as faras the first decade of XIX century and are connected to the activity of literature art club founded by well known state activist and doctor Y.Karamarenko and Ukrainian librarian, ethnographer and literator Michael Komarov. Later some events concerning Shevchenko's memory praising became the object of state rada agenda.

The brightes to ocasion of Unan «Shevchenkivshchina» has become the arrival of the Les Kurbas theater group to the city and their performance of «Haydamaky» in the historical location of Vasilianskuy monastery.

Keywords: Uman, Taras Shevchenko, «Haydamaky», «Sofiivka», Les Kurbas.

